

СВАБОДА МЭТАДАЛЁГІ — МЭТАДАЛЁГІЯ СВАБОДЫ

© ПАЛІТЫЧНАЯ СФЕРА
(ISSN 1819-3625) №3 (2004) стр.78-90

Юрый Чавусаў

Рэйтынгі свабоды амэрыканскай няўрадавай арганізацыі *Freedom House* (Дом Свабоды) — адзін з самых пашыраных і вядомых у сьвеце паказнікаў свабоды той ці іншай краіны. Менавіта адзнакі *Freedom House* часта прымаюцца за вызначальны крытэр свабоды і дэмакратычнасьці той ці іншай дзяржавы.

Пашукавік *Yahoo!* знаходзіць у сусьветным павуціньні больш за 12 300 000 спасылак на інтэрнэт-старонкі, што ўтрымліваюць словазлучэньне *Freedom House*. Адпаведна, нават калі скласьці разам колькасць спасылак на словазлучэньні (у розных напісаньнях) «беларуская паліталёгія», «белорусская политология», «палітычная навука Беларусі» і гэтак далей, агульная колькасць спасылак на гэтыя тэрміны ў *Yahoo!* не перавысіць дваццаці тысячаў. А на словы «беларуская палітыка» пашукавік выдае 80 000 спасылак. Гэтыя лічбы — сьведчаньне ўплывоў пэраўнальных дасьледаваньняў палітычных сыстэмаў розных краінаў, якія распаўсюджваюцца *Freedom House*.

Пра Дом Свабоды

Няўрадавая арганізацыя *Freedom House* была заснаваная больш чым шэсьцьдзесят год таму, напрыканцы Другой сусьветнай Вайны, зь ініцыятывы Элеаноры Рузвэльт, Вэндэла Ёілкі і іншых амэрыканцаў з мэтай пашырэння дэмакратычных каштоўнасьцяў, прадухіленьня пагрозаў міру і дэмакратыі ў сьвеце. Зараз кіраўніцтва *Freedom House* складаецца з прадстаўнікоў амэрыканскіх дэмакратычнай і рэспубліканскай партыяў, незалежных палітыкаў, а таксама бізнэсоўцаў, вучоных, журналістаў, пісьменьнікаў, грамадзкіх дзеячоў, былых дзяржаўных службоўцаў. Усе яны аб'яднаныя «бачаньнем вызначальнай ролі каштоўнасьцяў свабоды і правоў чалавека ў місіі Злучаных Штатаў на міжнароднай арэне».

За працяглы час свайго існаваньня *Freedom House* заўжды быў у цэнтры дыскусіяў і падзеяў,

датычных пашырэння свабоды. У 40-я гг. мінулага стагодзьдзя ён актыўным чынам удзельнічаў у распрацоўцы і прасоўваньні Плянэ Маршала ды ў пабудове Арганізацыі Паўночна-Атлянтычнай Дамовы, у 60-я спрычыніўся да руху за грамадзянскія правы ў саміх Злучаных Штатах, у 70-я прымаў удзел у вырашэньні праблемаў палітычных мігрантаў, у 80-я падтрымліваў рух Салідарнасьці ў Польшчы і дэмакратычную апазыцыю на Філіпінах. *Freedom House* актыўна (наколькі гэта магчыма ў статусе няўрадавай арганізацыі) процідзейнічаў дыктатурам у Цэнтральнай Амэрыцы і Чылі, рэжыму апартэйд у Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы, задушэньню Праскай Вясны, савецкай інтэрвэнцыі ў Аўганістане. У 90-я гады вялікую ўвагу і заклапочанасьць *Freedom House* выказваў адносна лёсу новых дэмакратычных рэжымаў, што паўсталі ў выніку трэцяй глябальнай хвалі дэмакратызацыі, а таксама пратэстаў супраць генацыду і брутальных парушэньняў правоў чалавека ў Босьніі і Руандзе, на Кубе, у Кітаі і Бірме.

Сёньня *Freedom House* — вядучы (найбольш вядомы) дасьледчык маладых дэмакратыяў ува ўсім сьвеце і іх абаронца ад небяспекі рэцыдываў дыктатуры і палітычных рэпрэсіяў. Ён імкнецца дапамагчы маладым дэмакратычным рэжымам пераадолець тыя перашкоды, якія звычайна паўстаюць на шляху да дэмакратыі і свабоды. Гэтая місія выконваецца шляхам мноства ўнутрыамэрыканскіх і замежных дасьледаваньняў, адукацыйных праграмаў і праграмаў прававой дапамогі, якія скіраваныя на прасоўваньне правоў чалавека, дэмакратыі, разьвіцьцё рынкавай эканомікі і прававой дзяржавы, незалежных сродкаў масавай інфармацыі і рэлігійнай талерантнасьці. *Freedom House* мае штаб-кватэру ў Нью-Ёрку, а таксама аддзяленьні ў Вашынгтоне, Бухарэсьце, Будапэшце, Бялградзе, Варшаве і Кіеве.

Карацей кажучы, *Freedom House* прадстаўляе тую частку амэрыканскай грамадзянскай суполь-

насьці, якая процістаіць традыцыйнаму для амэрыканскага палітыкуму імкненьню да ізаляцыянізму і засяроджваньню на ўнутрыамэрыканскіх справах. Гэтае процістаяньне грунтуецца на дзяржаўніцкім разуменьні амэрыканскіх нацыянальных інтарэсаў згодна зь лібэральным сьветапоглядам. У межах такога разуменьня інтарэсам амэрыканскай дэмакратыі больш адпавядае не нэўтральнасьць альбо нават прыхільнасьць нейкага дыктатарскага рэжыму, а хутчэй нэўтралітэт альбо нават апазыцыя з боку рэжыму дэмакратычнага. Інтарэсы Амэрыкі, згодна з *Freedom House*, — гэта пашырэньне свабоды ва ўсім сьвеце. У адрозьненьне ад ястрабаў з кансэрватыўнага крыла, зь іх «ракетна-бомбавым» разуменьнем інтарэсаў Амэрыкі ў сьвеце, *Freedom House* хутчэй арыентаваны на экспарт лібэральна-дэмакратычных культурных каштоўнасьцяў і падтрымку дэмакратычнага лёбі (ці то «дэмакратычнай пятай калёны») ува ўсіх кутках сьвету. «Дэмакратыі не ваююць паміж сабой» — вось крытэр нацыянальнай бясьпекі ЗША, які транслюецца *Freedom House*. Гэткае пазыцыя часткова ўваходзіць у зьнешнепалітычную дактрыну ЗША, часьцяком выкарыстоўваецца ў распрацоўцы палітыкі ў дачыненні да «новых дэмакратыяў», аднак зьяўляецца не адзіным яе складнікам.

У тым, што такога кшталту арганізацыя паўстала ў пасьялаваеннай Амэрыцы, няма нічога дзіўнага, і ў гэты пэрыяд іншыя падобныя інстытуцыі паўставалі як у Злучаных Штатах, так і ў іншых краінах Захаду. Выклік пасьялаваеннага Трэцяга сьвету і магутная альтэрнатыва Савецкага блёку, працэсы дэкалянізацыі і неабходнасьць дакладнага вывучэньня гэтага новага сьвету для выпрацоўкі адэкватных і надзейных стратэгіяў дасягненьня амэрыканскіх інтарэсаў спарадзілі шэраг інстытуцыяў, скіраваных на вывучэньне неамэрыканскага, незаходняга, дамадэрнага грамадства. Палітычнае, гуманітарнае і часткова эканамічнае вымярэньне гэтага прцэсу было адлюстраванае пры стварэньні *Freedom House*. Раздзяленьне сьвету на два лягеры, абмежаванасьць магчымасьцяў сілавога дасягненьня амэрыканскіх мэтаў і адсутнасьць канцэптуальных ведаў пра працэсы дэмакратызацыі ў сьвеце патрабавалі навуковага вывучэньня недэмакратычнага сьвету, сьвету незаходняй, традыцыйнай культуры, патрабавалі збору інфармацыі пра яго з наступнай выпрацоўкай канкрэтных рэкамендацыяў тактычнага і стратэгічнага характару для зьнешнепалітычных ведамстваў ЗША і іх саюзнікаў па блёку. У пэўнай ступені арганізацыі, падобныя *Freedom House*, павінныя былі выпрацоўваць ідэалёгію дэмакратыі, якая магла б эфэктыўна про-

цістаяць ідэалёгіям «закрытага грамадства», якія панавалі ў сьвеце. Менавіта такога кшталту «фабрыкі думкі» стваралі тую зброю, якая перамагла ў сусьветнай халоднай вайне. А пазьней яны спатрэбіліся для вывучэньня «новых незалежных дзяржаваў» і шматлікіх выпадкаў нечаканых дэмакратызацыяў.

Карысным для аналізу стратэгіі тых дасьледаваньняў, што праводзіць *Freedom House*, зьяўляецца вывучэньне сьпісу фундатараў гэтай арганізацыі. Побач зь вядомымі прыватнымі фундацыямі, якія пэрманэнтна спансуюць разьвіцьцё дэмакратычных пераменаў у сьвеце (*Bradley Foundation, Soros Foundations, Ford Foundation* і інш.), у тым ліку і з карпарацыямі (такімі як *U. S. Steel, Unilever* альбо *Whirlpool*), дзейнасьць *Freedom House* фінансуецца фундацыямі, непасрэдна зьвязанымі з амэрыканскай адміністрацыяй (*National Endowment for Democracy* альбо *Eurasia Foundation*), а таксама атрымлівае фінансаваньне ад амэрыканскага ўраду. Такая структура фінансавых здабыткаў у агульных рысах застаецца нязьменнай на працягу ўжо доўгага часу. Гэта ёсьць ня толькі праявай зацікаўленасьці амэрыканскай супольнасьці ў дзейнасьці, што ажыцьцяўляецца *Freedom House*, але ў некаторай ступені абумоўлівае мэтадалягічныя асновы ягоных дасьледаваньняў і вызначае магчымасьці выкарыстаньня ў практычнай дзейнасьці вынікаў гэтых дасьледаваньняў.

Рэгулярныя публікацыі

Freedom House актыўна публікуе вынікі сваіх дасьледаваньняў адносна стану дэмакратыі і правоў чалавека ў розных рэгіёнах сьвету. Сярод публікацыяў *Freedom House*, прысьвечаных праблемам транзіталёгіі (а гэта асноўны накірунак дасьледаваньняў гэтай няўрадавай арганізацыі), вылучаюцца некалькі рэгулярных цыкляў.

Па-першае, для Беларусі актуальны штогадовы *Nations in Transit* («Нацыі ў стане транзіту»), які зьмяшчае шматмерны параўнальны аналіз 27 краінаў, якія перажываюць сыстэмную трансфармацыю і якія прынята называць «посткамуністычнымі». Гэтая сэрыя была распачатая ў сярэдзіне 80-х гг. мінулага стагодзьдзя і ахоплівае палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя трансфармацыйныя працэсы ў посткамуністычных краінах. Становішча ў кожнай з краінаў, што зьяўляюцца прадметам дасьледаваньня, адлюстроўваецца ў асобным артыкуле, які звычайна рыхтуецца па прапанаванай *Freedom House* схеме і з выкарыстаньнем зададзенай сыстэмы колькасных ацэнак спэцыяльна запрошаным экспертам — гэта можа

быць філэзаф, культуроляг, палітоляг альбо практык у галіне знешняй палітыкі, але заўжды чалавек, абазнаны ў справах дадзенай краіны.

Таксама выдаюцца адмысловыя зборнікі, такія як *Countries at the Crossroads* («Краіны на раздарожжы») — тут даецца параўнальны аналіз працэсаў транзіту да дэмакратыі як у посткамуністычных краінах, так і ў тых краінах сьвету, якія ступілі на гэты шлях, ня маючы папярэдняга досведу пабудовы камуністычнага грамадства. Напрыклад, выданьне *Countries at the Crossroads* 2004 г. зьмяшчае агляды ў дачыненні да працэсаў дэмакратызацыі ў 30 «ключавых» для сваіх рэгіёнаў краінаў, сярод якіх Аўганістан, Пакістан, Узбэкістан, Уганда, Грузія, Азэрбайджан, Украіна, Вэнэсуэла. У гэтым выданьні таксама публікуюцца аўтарскія матэрыялы навукоўцаў, аналітыкаў і дзяржаўных дзеячоў, прысьвечаныя параўнальнаму аналізу дэмакратычнага будаўніцтва ў галіне пашырэння грамадзянскіх свабодаў, прававой дзяржавы, барацьбы з карупцыяй, празрыстасці ўлады і свабоды выбараў. У параўнаньні з папярэдняй сэрыяй, прадмет дасьледаваньняў тут значна больш шырокі з пункту гледжаньня культурнай разнастайнасьці. Сэнс дасьледаваньня — у аналізе бягучых тэндэнцыяў у тых краінах, становішча ў якіх мае вырашальнае значэньне для працэсаў дэмакратызацыі ў сваіх рэгіёнах (Беларусь да гэтай групыкі не належыць). Гэтыя зборнікі заўжды зьяўляюцца грунтоўнай крыніцай актуальнай інфармацыі для дасьледніка, які займаецца параўнальнай паліталёгіяй.

Безумоўна, вартыя ўвагі і іншыя, больш спэцыялізаваныя дасьледаваньні *Freedom House*, справаздачы, прысьвечаныя свабодзе слова і свабодзе веравызнаньня, бюлетэнь *Freedom Monitor*, дасьледаваньні асобных краінаў, іншыя спэцыяльныя дасьледаваньні і зборнікі аўтарскіх аналітычных артыкулаў.

Аднак найбольшай увагай прэсы і грамадзкасьці, найбольшым аўтарытэтам і паблісіці карыстаецца штогадовы агляд *Freedom in the World* («Свабода ў сьвеце»), які дае параўнальную ацэнку стану палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў ува ўсіх краінах і залежных альбо спрэчных тэрыторыях — па стане на адпаведны год. Гэтыя справаздачы складаюцца арганізацыяй штогадова з 1972 г., выдаюцца ў выглядзе кнігі з 1978 г., аднак і раней, недзе з 50-х гг., *Freedom House* час ад часу выдаваў гэтак званыя «Падлікі свабоды» — *Balance Sheet of Freedom*. Цяпер гэтае выданьне карыстаецца вялікім аўтарытэтам і шырока выкарыстоўваецца ў палітычных спрэчках як аргумант для аднясення той альбо іншай краіны да свабодных альбо да несвабодных. Яго чытаюць і цытуюць палітыкі,

журналісты, дасьледчыкі. Карацей, выдадзены ў 2004 г. чарговы том гэтага агляду ёсьць вызначальным рэсурсам пра свабоду ў сьвеце, вага якога шмат у чым абумоўленая сур'ёзным падыходам да збору фактычнага матэрыялу, грунтоўнай працай над мэтадалёгіяй і нязьменнасьцю ключавых падыходаў да праблемы вась ужо цягам шасьцідзсяці гадоў.

«*Freedom in the World* заўжды зыходзіць з таго, што свабода зьяўляецца ўнівэрсальнай каштоўнасьцю», — адзначае Фрэнсіс Фукуяма, які таксама ўваходзіць ў Наглядальную Раду *Freedom House*. Як адзначае Фарыд Захарыя, пры наяўнасьці ў сьвеце дастаткова вялікай колькасьці дадзеных па эканамічным разьвіцьці, разьвіцьцё палітычнае і дэмакратычнае пакутуе на недахоп статыстычнай і аналітычнай інфармацыі. *Freedom in the World* запўняе гэты прабел, прадстаўляючы інфармацыю па ўсіх краінах сьвету для кожнага, хто цікавіцца разьвіцьцём дэмакратыі і ўвогуле грамадзкім разьвіцьцём і сацыяльнымі працэсамі. З амэрыканскімі дасьледчыкамі варта пагадзіцца — сапраўды, сёньня, бадай, толькі *Freedom in the World* (і дапаможныя выданьні *Freedom House*) дае магчымасьць на падставе ў агульных рысах нязьменнай мэтадалёгіі прасачыць працэсы разьвіцьця лібэральнай дэмакратыі ў глябальным маштабе.

У кожным аглядзе *Freedom in the World* інфармацыя прадстаўленая ў выглядзе рэйтынгаў, якія характарызуюць кожную з краінаў сьвету па стане электаральнай дэмакратыі і грамадзянскіх правоў, з улікам эканамічнага дабрабыту і ўзроўню карупцыі. Таксама вызначаецца адзіны на кожны год агульны рэйтынг свабоды ў памеры ад 1 да 7 для кожнай краіны. У залежнасьці ад набранай колькасьці пунктаў і атрыманага рэйтынгу краіна зьмяшчаецца ў групу свабодных, часткова свабодных альбо несвабодных. Дасьледаваньне ўтрымлівае кароткія нататкі пра кожную краіну і суправаджаецца трыма–пяцьцю ўводнымі арыкуламі кіраўнікоў дасьледчай групы (якая часам складае па два тузіны асобаў), найбольш уплывовых экспэртаў, дзе зьмешчанае бачаньне сусьветных працэсаў дэмакратызацыі і лібэралізацыі за справаздачны пэрыяд.

Такім чынам, ўсе агляды *Freedom in the World* аб'ядноўвае арыгінальная мэтадалёгія *Freedom House*, якая скіраваная на структурна-функцыянальны аналіз працэсу разьвіцьця грамадзянскіх правоў і дэмакратыі ўва ўсіх краінах сьвету. Карацей, *Freedom in the World* — лічба свабоды.

Выданьне *Freedom in the World* 2004 г. зьмяшчае дадзеныя па 192 краінах і 16 зьвязаных альбо залежных тэрыторыях за 2003 г. і мае падзагалавак «Сусьветная свабода пашыраецца сярод тэропу і

няпэўнасьці». У ім адзначанае падзеньне ўзроўню свабоды ў бедных краінах, аднак адначасова робіцца выснова пра няўхільны прагрэс свабоды і дэмакратыі, нягледзячы на глабальны тэрарызм і... нягледзячы на наступствы барацьбы зь ім. Дасьледнікі заўважаюць паляпшэньне сытуацыі са свабодай у параўнаньні з пазамінулым годам ў 51 краіне (у тым ліку за гэты год — у 25 дзяржавах), у той час як становішча за апошнія два гады пагоршылася ў 27 краінах (у 13 — за апошні год). Увогуле за апошні год пяць краінаў зьмянілі катэгорыю свабоды да горшай, а тры краіны перайшлі ў больш высокую катэгорыю. У той жа час выклікае занепакоенасьць той факт, што пазытыўную дынаміку дэманструюць краіны, недатычныя да глабальнай вайны з тэрарызмам (Цэнтральная і Ўсходняя Эўропа і Ўсходняя Азія). *Freedom House* адзначае, што ў краінах, задзейнічаных у антытэрарыстычнай кааліцыі, а таксама ў краінах Сярэдняй Азіі падлёзунгамі барацьбы з тэрарызмам становішча пагоршылася. «Часцяком контртэрарыстычныя дзеяньні выкарыстоўваюцца ў якасьці апраўданьня барацьбы зь іншадумствам», — гаворыць *Freedom House*. Аднак адначасова аўтары робяць заўвагу, што гэтыя нэгатыўныя наступствы падзеяў 11 верасьня 2001 г. не пахіснулі становішча ў краінах старой кансалідаванай дэмакратыі.

Увогуле, у адпаведнасьці зь бягучым аглядам, цяпер 88 краін у сьвеце свабодныя (у мінулым годзе было 89 свабодных краінаў), у іх пражывае 2,8 мільярды людзей, альбо 44% сусьветнага насельніцтва. Яны карыстаюцца шырокім дыяпазінам правоў. 55 краінаў разглядаюцца як часткова свабодныя, як і ў мінулым годзе, — яны прадастаўляюць 1,3 мільярды людзей, альбо 21% чалавецтва. Для іх палітычныя правы і грамадзянскія свабоды больш абмежаваныя, кіраўнічая ўлада ў некаторых выпадках пакутуе на карупцыю альбо ажыццяўляе палітычны, этнічны ці рэлігійны перасьлед. Агляд сьцьвярджае, што 2,2 мільярды людзей, альбо 35% глабальнага насельніцтва, якія жывуць у 49 дзяржавах, існуюць ва ўмовах несвабоды (у мінулым годзе лічба складала 48 краінаў). Гэтыя людзі амаль пазбаўленыя асноўных палітычных правоў і фундамэнтальных грамадзянскіх свабодаў. Адначым, што дадзеная ацэнка не зьвязаная найпрост з наяўнасьцю ў краіне электаральнага дэмакратычнага рэжыму — па стане на 2004 г. у 177 краінах сьвету фармальна ўлада вызначаецца ў ходзе выбарчага працэсу. Аднак не заўжды гэта ўплывае на рэальны стан свабоды.

У дасьледаваньні адзначаецца павелічэньне колькасьці свабодных сярод краінаў ісламскай культуры. Таксама аўтары адзначаюць, што пераважная частка багатых краінаў зьяўляецца свабод-

нымі, аднак пры гэтым адкідваецца аргумэнт аб простае залежнасьці ўзроўню свабоды ад узроўню эканамічнага разьвіцьця. Дасьледнікі хутчэй схіляюцца да думкі, што свабода на самой справе зьяўляецца рухавіком эканамічнага разьвіцьця.

Паказальна, што за ўвесь час складаньня справаздачы *Freedom in the World* толькі 24 краіны заўжды мелі адзнаку свабодных. Таму для большасьці чалавецтва стан свабоды — новая рэч, якая ня мае прыкметаў устойлівасьці. Тым ня менш прагрэс свабоды ня ёсьць пашыранай зьявай, калі зыходзіць з пазыцыі *Freedom House*. 13 несвабодных краінаў ніколі не атрымлівалі ад *Freedom House* іншай адзнакі, акрамя гэтай. Але у 2004 г. самы нізкі з усіх магчымых рэйтынгаў атрымалі толькі 8 краінаў — меней, чым калі-небудзь за ўсю гісторыю дасьледаваньняў.

Аснова мэтадалёгіі *Freedom in the World*

Якім жа чынам фармуецца рэйтынгі *Freedom House*? На якой падставе той альбо іншай краіне даецца адзнака «свабодная», «часткова свабодная» альбо «несвабодная»? Якая мэтадалёгія пакладзеная ў аснову дадзеных дасьледаваньняў?

Мы сфакусуем нашу ўвагу на мэтадалёгіі *Freedom in the World* як на паказальным і асноўным прыкладзе мэтадалёгічных падыходаў дасьледаваньняў, што ажыццяўляюцца *Freedom House*. Іншыя дасьледаваньні адрозьніваюцца большай увагай да тых альбо іншых аспектаў дэмакратыі і дэмакратызацыі, аднак філязофскі падмурак падыходаў застаецца нязьменным. Тая мэтадалёгія дасьледаваньня, якая выкарыстоўваецца *Freedom House* зараз, мае ў сваім падмурку распрацоўкі Раймонда Гасьціла, спэцыяліста ў галіне рэгіянальных дасьледаваньняў. Пазьней гэтыя распрацоўкі разьвіваліся і дапрацоўваліся.

Такім чынам, з 1972 г. *Freedom House* ў сваім аглядзе *Freedom in the World* выстаўляе штогадовую адзнаку свабоды, частковай свабоды альбо несвабоды ўсім незалежным дзяржавам альбо залежным тэрыторыям, якія існуюць у дадзены момант. Краіны, якія падлягаюць дасьледаваньню, вызначаюцца згодна зь іх прызнаньнем міжнароднай супольнасьцю, аднак пад увагу бярэцца рэальная магчымасьць уладараньня на дадзенай тэрыторыі — напрыклад, тэрыторыя непрызнанага Турэцкага Кіпру вызначаецца за асобны суб'ект, паколькі там *de facto* не ўладарыць урад Кіпру (таксама асобна разглядаюцца зьвязаныя тэрыторыі і калёніі, такія як Ганконг, Француская Гвіяна, Пуэрта-Рыка). Такія спрэчныя тэрыторыі, як Абхазія і Тыбет, таксама вылучаюцца ў асобныя

адзінкі згодна з выразна выяўленым імкненнем насельніцтва да самавызначэння. Побач з незалежнымі дзяржавамі і спрэчнымі альбо звязанымі тэрыторыямі дырэцыя *Freedom House* у асобным дадатковым раздзеле ацэньвае гэтак званыя «мікратэрыторыі» зь мізэрным насельніцтвам, такія як Фалклендзкія выспы, атол Піткэрн, атол Норфалк, Какосавыя выспы і выспу Пасхі. Усе гэтыя тэрытарыяльныя адзінкі маюць сталае мясцовае насельніцтва, якое ўтварае асобныя палітыкумы, што могуць разглядацца як незалежныя палітычныя сыстэмы. Наадварот, тыя тэрыторыі, якія ня маюць сталага насельніцтва (незаселеныя выспы і атолы, амэрыканскі Джонстанскі атол, часова населены вайскоўцамі, плятформы ў Паўночным моры, у тым ліку і плятформа Сіляндыя, якая абвесыціла незалежнасьць, выпусыціла пашпарты і маркі і нават уступіла ў вайсковы канфлікт з Аб'яднаным Каралеўствам), а таксама Ватыкан, не разглядаюцца як палітычныя ўтварэнні.

Прадметам дасьледаваньня тут зьяўляюцца стан палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў, прычым для ўсіх краінаў і тэрыторыяў стандарт чалавечых правоў і свабодаў зьяўляецца канстантай, якая не змяняецца ў залежнасьці ад культурных адрозьненняў, рознай ступені эканамічнага разьвіцьця і разнастайных нацыянальных, дзяржаўных інтарэсаў. Гэтыя фактары ў канкрэтных краінах улічваюцца пры фармаваньні ацэнак асобных індыхатараў (такіх як свабода прэсы альбо стан канфэсійных дачыненняў) і могуць быць разгледжаныя як дастатковая падстава для разумных абмежаваньняў асобных свабодаў, аднак базавы кошык свабодаў і правоў застаецца адным для ўсіх краінаў, што патрапілі ў адзін агляд. У той жа час відавочна, што гэты базавы кошык, нязвычайна ў геаграфічным сэнсе, зь цягам часу змяняецца: адбываюцца пераасэнсаванні розных акспэктаў электаральнай дэмакратыі і ступені палітычнага ўдзелу, па-рознаму разумеюцца свабода слова, змяняецца стаўленьне да сьмяротнага пакараньня. Кропкай адліку зьяўляецца пералік, дадзены ва Ўсеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, адзіны стандарт, агульны для ўсіх грамадстваў, незалежна ад геаграфічнага становішча, этнічнага і рэлігійнага складу, узроўню эканамічнага разьвіцьця.

Аўтары агляду зыходзяць з думкі, што дэмакратыя, пры ўсёй разнастайнасьці разуменьняў гэтага тэрміну, мае ў сваёй аснове палітычную сыстэму, дзе людзі свабодна абіраюць сваіх уладных лідэраў зь ліку канкурэнтных групак, якія не былі вызначаныя ўрадам. Свабода зьяўляецца магчымасьцю функцыянаваць вольна і спантанна ў

разнастайных палях чалавечай дзейнасьці па-за кантролем альбо кіраваньнем ураду альбо іншых патэнцыйных цэнтраў дамінаваньня. Гэткае разуменьне дэмакратыі і свабоды склалася пад уплывам рэвізаваных (абноўленых) тэорыяў мадэрнізацыі і лібэральных канцэпцыяў дэмакратыі, яно застаецца па сутнасьці нязвычайна для ўсіх больш чым 30 выпускаў *Freedom in the World*, а таксама распаўсюджваецца і на іншыя дасьледаваньні, што ажыццяўляюцца *Freedom House* альбо на тэхнічныя мэтадалёгіяў *Freedom House*.

У аглядах ацэньваецца рэальнае становішча і рэальны набор правоў і свабодаў, якімі можа карыстацца канкрэтны грамадзянін, а не палітычны рэжым як такі, ня стан заканадаўства альбо ідэалягічна дактрына кіраўнічай эліты альбо ўраду. Такія палітычныя ўмовы, як вайна, голад, тэрарызм, рэвалюцыйны альбо надзвычайны стан, іншыя навакольныя абставіны, наўпрост не ўплываюць на рэйтынгі — яны ўлічваюцца толькі ў той ступені, у якой яны (згодна з ацэнкай дасьледнікаў) паўплывалі на стан свабоды, зрабіўшы на яго станоўчы альбо адмоўны эфэкт.

Freedom in the World адкідае як неабгрунтаваныя ўяўленьні пра культурна абумоўлены характар дэмакратыі, прызнае магчымасьць пабудовы розных формаў лібэральнай дэмакратыі ў краінах незаходняй культуры. Агляд сьцьвярджае, што, акрамя старых заходніх дэмакратыяў Паўночнай Амэрыкі і Эўропы, існуюць розныя формы ў той ці іншай ступені ўстойлівых дэмакратычных і свабодных дзяржаваў у народаў розных расаў і рэлігіяў у Афрыцы, Азіі, Ціхім Акіяне. Культурныя перашкоды для дэмакратыі часам у гэтых краінах пераўтвараюцца ў культурныя перадумовы для дэмакратыі. Напрыклад, на некаторых ціхаакіянскіх выспах свабодныя краіны пабудавалі рэжымы, заснаваныя на палітычным і электаральным спаборніцтве радавых і клянавых групаў альбо нават пэрсаналіяў — і такія палітычныя сыстэмы функцыююць тут часам больш эфэктыўна (і з большай ступенню дэмакратычнасьці), чым сыстэмы канкурэнтных палітычных партыяў. Прынамсі, такія сыстэмы выглядаюць больш дэмакратычна, чым тыя дыктатуры, якія паўсталі ў выніку спробаў мэханічнага перанясеньня на грамадзтвы незаходняй цывілізацыі інстытутаў заходняй дэмакратыі ў эўрапейскім альбо паўночна-амэрыканскім стылі.

У дадзены перыяд часу агляды *Freedom in the World* канстатуюць працяг глябальнай хвалі дэмакратызацыі, што пачалася напрыканцы 70-х гг. мінулага стагодзьдзя — згодна з тэрміналёгіяў Сэмюэля Хантынгтана, гэта «трэцяя глябальная

хваля дэмакратызацыі». Такая думка чыста статыстычна мае права на існаваньне, аднак адначасова існуюць сур'ёзныя сумневы ў абгрунтаванасці аб'яднаньня ў адзіную дэмакратычную хвалю такіх розных працэсаў, як лібэралізацыя ў Гішпаніі і Партугаліі ў 70-я, вызваленьне краінаў савецкага блёку і лібэралізацыя ў самім Савецкім Саюзе, новая палітыка ў КНР, зьвяржэньне рэжыму талібаў у Афганістане, ратацыя вайсковых і грамадзянскіх рэжымаў у Афрыцы, Азіі і Латэнскай Амэрыцы. Ці абгрунтаванае залічэньне ў адзін працэс такіх розных (па культурным зьмесце і трываласці новых дэмакратычных рэжымаў) выпадкаў? У межах канцэпцыі «дэмакратычных хваляў» гэтае абгульненьне зьўляецца правамерным — папросту паўзы паміж рознымі і неаднароднымі па прычынах дэмакратычнымі хвалямі сталі зараз такімі малымі, а адваротныя антыдэмакратычныя хвалі ўжо не параўнаць зь мінулымі (такімі як хваля аўтарытарызму ў 30-я гг. XX ст.). Тым ня менш нельга спрачацца з тым, што працэдуры і самі наступствы дэмакратызацыяў 70–90-х (Гішпанія, Грэцыя, Чылі, Эстонія і г. д.) не параўнаць з той дэмакратызацыяй, якую мы назіраем зараз (Ірак, Афганістан, Косава). І мы больш ня бачым выпадкаў, каб якая-небудзь «ключавая» краіна дэманстравала б эндагеннае памкненьне стаць лякаматывам дэмакратызацыі ў сваім рэгіёне — і Кітай, і Пакістан, і Нігерыя, і Іран не дэманструюць прыныповых зьменаў у сваім палітыкуме (справа абмяжоўваецца звыклым для аглядаў *Freedom in the World* у пачатку 70-х «дэмакратычным трызьненьнем»). Тым ня менш для *Freedom in the World* прычыны дэмакратызацыяў і канкрэтныя абставіны працяканьня дэмакратычных зьменаў ня маюць значэньня самі па сабе — ацэнцы падлягаюць вынікі гэтых працэсаў, наяўнае выкананьне палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў.

Пры падрыхтоўцы штогадовых аглядаў дасьледнікі выкарыстоўваюць шырокі дыяпазон нацыянальных і міжнародных крыніцаў інфармацыі — пры фармаваньні базы дадзеных важную ролю адыгрываюць прафэсійныя кантакты і аўтарытэт *Freedom House* ў дасьледніцкіх колах. Зразумела, што вялікая частка першаснай інфармацыі паступае з мэдыяў, а таксама ў выніку непасрэдных падарожжаў аўтараў справаздачы па ўсім сьвеце. Крыніцай інфармацыі для *Freedom in the World* зьяўляюцца таксама справаздачы ўплывовых міжнародных няўрадавых арганізацыяў (такіх як *Amnesty International*, *Human rights watch*, міжнародная ліга правоў чалавека), міжнародных і міждзяржаўных арганізацыяў (такія структуры ААН як ЮНЭСКО альбо Чыр-

воны крыж па гуманітарных пытаннях, сусьветны Банк, АБСЭ, Савет Эўропы). Дарадчую ролю адыгрывае інфармацыя, што паступае ад няўрадавых арганізацыяў нацыянальнага ўзроўню — часцей за ўсё гэта ажыццяўляецца праз рэгіянальныя аддзяленьні і прадстаўніцтвы *Freedom House* альбо праз згаданыя міжнародныя інстытуцыі. Таксама дарадчую ролю выконвае інфармацыя і справаздачы, якія паступаюць ад саміх урадаў — яны падлягаюць дадатковай праверцы, што павінна зьменшыць суб'ектывізм інфармацыі, якая паступае з нацыянальнага ўзроўню. Важнай крыніцай інфармацыі для *Freedom House* зьяўляецца штогадовая справаздача амэрыканскага дзярждэпартаменту па стане правоў чалавека ў сьвеце і дадатковыя справаздачы зьнешнепалітычнага ведамства. У сваю чаргу, *Freedom in the World* і іншыя выданьні *Freedom House* выкарыстоўваюцца пры складаньні гэтага дакумэнта і для абгрунтаваньня амэрыканскай палітыкі (трэба прыгадаць, што кіраўніцтва арганізацыі зьвязанае з вышэйшымі эшалонамі амэрыканскай адміністрацыі і рэспубліканскага, і дэмакратычнага кшталту). Галоўную ролю ў атрыманьні і аналізе інфармацыі адыгрываюць дасьледніцкія цэнтры ЗША, навуковыя інстытуцыі, фабрыкі думкі, што спецыялізуюцца на дасьледаваньні неамэрыканскага сьвету і зьнешняй палітыкі. Карацей, кожная справаздача *Freedom in the World* ёсьць плёнам намаганьняў калектыву навукоўцаў і практыкаў, які сфармаваны адмыслова для гэтай справы і бярэ інфармацыю для дасьледаваньня з самых разнастайных крыніцаў, падвяргаючы яе шмаступеневай праверцы.

Сыстэма падлікаў

Агляд *Freedom in the World* бярэ пад увагу дзьве групы крытэраў, датычных, адпаведна, палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў. Палітычныя правы дазваляюць індывідам удзельнічаць у палітычным працэсе на розных ягоных стадыях, уплываць на прыняцьце палітычных рашэньняў на нацыянальным, рэгіянальным і лякальным узроўнях. У свабодным грамадзтве гэта дазваляе ўсім дарослым асобам прымаць удзел у канкурэнтным вырашэньні публічных справаў падчас свабодных і справядлівых выбараў, у тым ліку праз свабодна абраных прадстаўнікоў. Грамадзянскія свабоды ўключаюць права мець і распаўсюджваць уласнае меркаваньне, ствараць і разьвіваць інстытуцыі і валодаць асабістай свабодай аўтаномна ад дзяржавы. Пры гэтым кожная краіна праганяецца праз два шэрагі кантрольных пытанняў, датычных гэтых дзьвюх групаў крытэраў.

Для высвятленья становішча з палітычнымі правамі даследнікі ставяць наступныя пытаньні:

А. Выбарчы працэс — Ці зьяўляецца галава дзяравы і/альбо галава ўраду ці іншы фактычна ўладны лідэр абраным праз свабодныя і справядлівыя выбары?

1. Ці абраныя праз свабодныя і справядлівыя выбары асобы, што ажыццяўляюць функцыі заканадаўчай улады?

2. Ці маюцца справядлівыя выбарчыя законы, роўныя магчымасьці правядзеньня кампаніі, сумленнае галасаваньне і падлік пададзеных выбарчых бюлетэняў?

В. Палітычны плюралізм і ўдзел — Ці маюць людзі права арганізоўвацца ў разнастайныя палітычныя партыі альбо ў іншыя канкурэнтныя палітычныя групы ці па ўласным выбары і ці прадугледжвае сыстэма магчымасьць перамогі альбо паразы гэтых партыяў альбо груповак?

1. Ці існуе рэальная апазыцыя і магчымасьць для яе прыйсьці да ўлады альбо павялічыць сваю падтрымку праз выбары?

2. Ці вольны народ ад улады вайскоўцаў, замежных сілаў, таталітарных груповак альбо партыяў, рэлігійнай гіерархіі, эканамічнай алігархіі альбо іншай уладнай групы?

3. Ці маюць культурныя, рэлігійныя, этнічныя альбо іншыя меншасьці магчымасьць (у разумных межах) ажыццяўляць самавызначэньне, самакіраваньне, аўтаномію альбо нефармальны ўдзел у працэсе прыняцьця рашэньняў?

С. Функцыянаваньне ўраду — Ці вызначаецца палітыка ўраду воляй свабодна абраных прадстаўнікоў?

1. Ці вольны ўрад ад распаўсюджаньня карупцыі?

2. Ці справядлівы ўрад насельніцтву ў пэрыяд паміж выбарамі, і ці працуе гэты мэханізм эфэктыўна і празрыста?

Акрамя таго, для традыцыйных манархіяў, якія не дапускаюць існаваньня палітычных партыяў альбо выбарчага працэсу, вызначаецца магчымасьць правядзеньня кансультацыяў з насельніцтвам, заахвочваньня абмеркаваньня палітычных праблемаў і існаваньне права падачы пэтыцыяў манарху альбо прадстаўнікам уладаў (дадатковае пытаньне А). Таксама для вызначэньня стану палітычных правоў вырашальнае значэньне маюць выпадкі, калі ўрад альбо іншыя ўладныя структуры наўмысна зьмяняюць этнічны склад краіны альбо тэрыторыі або зьнішчаюць нейкую культуру ці даюць істотныя прэфэрэнцыі ў бок той ці іншай палітычнай групы (дадатковае пытаньне В).

Вырашаючы пытаньні палітычных правоў, *Freedom in the World* разглядае, у якой ступені сыстэма дазваляе выбаршчыку зрабіць выбар сярод кандыдатаў і ў якой ступені кандыдаты выбіраюцца незалежна ад дзяржаўнай улады. Пры гэтым прызнаецца, што фармальныя выбарчыя працэдуры — далёка не адзіны фактар, які вырашае рэальнае размеркаваньне ўлады. Напрыклад, пашырэньне ўплыву вайскоўцаў у Ляцінскай Амэрыцы альбо рэальная перавага караля Марока над выбарнымі палітыкамі паніжаюць рэйтынг палітычных правоў, які выстаўляецца ў гэтых выпадках аглядам *Freedom House*.

Што датычыцца грамадзянскіх свабодаў, то *Freedom House* даследуе наступныя пытаньні:

А. Адносна свабоды меркаваньня і веры — Ці ёсьць свабодныя і незалежныя сродкі масавай інфармацыі альбо іншыя формы культурнай камунікацыі? (Калі мэдыі кантралююцца дзяржавай, але пры гэтым дазваляецца размяшчэньне плюралістычных меркаваньняў — гэта ў пэўнай ступені разглядаецца як пазытыўны момант).

1. Ці маюцца свабодныя рэлігійныя інстытуцыі і ці дазваляецца прыватнае і публічнае выяўленьне рэлігійных перакананьняў?

2. Ці маецца акадэмічная свабода і вольная ад ідэалогічнай індактрынацыі сыстэма адукацыі?

3. Ці існуюць адкрытыя і свабодныя прыватныя і публічныя дыскусіі, абмеркаваньне?

В. Адносна свабоды сходаў і асацыяцыяў — Ці маецца свабода сходаў, дэманстрацыяў і адкрытага публічнага абмеркаваньня?

1. Ці маецца свабода палітычнай альбо квазіпалітычнай арганізацыі? (Гэта могуць быць палітычныя партыі, структуры грамадзянскай супольнасьці, сітуацыйныя альбо *ad hoc* групы).

2. Ці існуюць свабодныя прафэсійныя саюзы, аб'яднаньні сялянцаў альбо іх эквіваленты, і ці прымаюць гэтыя арганізацыі ўдзел у перамовах адносна ўмоваў працы?

С. Адносна стану законнасьці і правоў чалавека — Ці ёсьць незалежная судовая ўлада?

1. Ці дзейнічае закон па грамадзянскіх і крымінальных справах? Ці знаходзіцца паліцыя пад непасрэдным грамадзянскім кантролем?

2. Ці маецца абарона ад палітычнага тэрору, неабгрунтаванага зьявольнага альбо высылкі, ад пытак, што могуць выкарыстоўвацца групамі, якія падтрымліваюць альбо процістаяць сыстэме? Ці ёсьць свабода ад вайны і паўстаньняў? (Адсутнасьць вайны і паўстань-

няў павялічвае аб'ём свабодаў у свабодным грамадстве, аднак адсутнасць вайны і паўстанняў ня робіць несвабоднае грамадства больш свабодным.)

3. Ці ўсе роўныя перад законам?
- D. Асабістая аўтаномія і эканамічныя правы — Ці маецца асабістая аўтаномія? Ці ёсць дзяржаўны кантроль за падарожжамі, выбарам месца жыхарства і месца працы? Ці існуе свабода ад ідэалагічнай індэкстрынацыі і празмернай залежнасці ад дзяржавы?
1. Ці ахоўваецца прыватная ўласнасць? Ці маюць права грамадзяне ажыццяўляць прыватнае прадпрыемства? Ці вольная гэтая дзейнасць ад незаконнага ўздзеяння з боку дзяржаўных службовых асобаў і сілаў бяспекі, арганізаванай злачыннасці?
2. Ці выконваюцца персанальныя сацыяльныя свабоды, у тым ліку гэндэрная роўнасць і магчымасць выбару партнёраў па шлюбе?
3. Ці маецца роўнасць магчымасцяў, уключна з свабодай ад эксплуатацыі і залежнасці (у тым ліку прыгоннай), ад уласнікаў зямлі і прадпрыемстваў, ад лідэраў аб'яднанняў і бюракратаў, альбо іншыя перашкоды ў атрыманні справядлівай долі эканамічнага прыбытку?

Пры аналізе гэтага пераліку грамадзянскіх свабодаў *Freedom House* ніколі не атаесамляе замацавання ў законе нормы з рэальным станам рэчаў — і першае, і другое мае значэнне, аднак вага другога чынніка пераважае. Адначасова заўжды ўлічваюцца канкрэтныя мясцовыя ўмовы, напрыклад, адсутнасць на маленькай высьпе вялікіх прафсаюзных аб'яднанняў ня сьведчыць пра памяншэнне ўзроўню свабоды, калі гэткае становішча ня сталася вынікам таго, што ўрад альбо іншы актор наўмысна блякуе іх развіццё. У такіх выпадках невялікі памер супольнасці не дазваляе іх параўноўваць зь вялікімі дзяржавамі — але ўзровень свабоды ад гэтага не памяншаецца. Пытанні карупцыі і празмернай альбо неразумнай няроўнасці (у сэнсе адсутнасці роўнасці магчымасцяў) могуць шкодзіць свабодзе ўва ўсіх яе праявах. З кожным годам у гэтую мадэль дасьледавання ўносяцца некаторыя змены, напрыклад, у 2004 г. было дададзенае пытанне пра стан акадэмічных свабодаў у блёку грамадзянскіх свабодаў, дадаліся тры пытанні пра функцыянаванне ўраду і знікла адно пытанне пра эфектыўнасць выбарчай сыстэмы ў блёку палітычных правоў, перафармулявання некаторага з пытанняў.

Першапачаткова каманда экспертаў *Freedom House* змяшчае краіну ў прамежак ад 0 да 4 пунктаў па кожным з пазначаных вышэй пытанняў,

зыходзячы з уласнай ацэнкі агульнай сытуацыі, дзе 0 пунктаў азначае поўную несвабоду па дадзеным пытанні альбо татальнае невыкананне гэтага палітычнага права, а 4 пункты азначаюць поўную свабоду і выкананне ўсіх правоў. Такім чынам, самы высокі магчымы лік для групы пытанняў палітычных правоў складае 40 пунктаў (калі на кожнае з палітычных пытанняў прыпадае адзінка ў 4 пункты, гэта значыць выдатнае становішча ўсіх палітычных правоў), а для пытанняў групы грамадзянскіх правоў — 60 пунктаў (поўнае выкананне ўсіх грамадзянскіх свабодаў). Дадатковыя адказы на пытанні да групы палітычных правоў — напрыклад, магчымасць у варунках традыцыйнай абсалютнай манархіі падаваць пэтыцыі манарху альбо адсутнасць дыскрымінацыі па этнічнай прыкмеце — могуць таксама пацягнуць адыманне, але не павелічэнне пунктаў. Пасля гэтай апэрацыі, зыходзячы з набранай колькасці пунктаў, вызначаюцца агульныя катэгорыі стану палітычных правоў і стану грамадзянскіх свабодаў паводле табліцы 1.

Табліца 1

Палітычныя правы	
Колькасць балаў	Катэгорыя
36–40	1
30–35	2
24–29	3
18–23	4
12–17	5
6–11	6
0–5	7
Грамадзянскія свабоды	
Колькасць балаў	Катэгорыя
53–60	1
44–52	2
35–43	3
26–34	4
17–25	5
8–16	6
0–7	7

Таксама *Freedom House* у сваёй справаздачы адзначае і дынаміку змянення сытуацыі, пазначаючы яе рыскамі ↑ (пазытыўная дынаміка змянення становішча) альбо ↓ (негатыўныя перамены). Гэтыя трэнды не абавязкова адзначаюцца зьменамі ў колькасці набраных краінай пунктаў альбо катэгорыяй, у якой знаходзіцца краіна.

Такім чынам, па прыкмеце палітычных правоў і па прыкмеце грамадзянскіх свабодаў краіна зьмяшчаецца ў адну з гэтых сямі катэгорыяў па двух паказьніках, дзе катэгорыя 7 сьведчыць пра поўную адсутнасьць свабоды альбо грамадзянскіх правоў, а катэгорыя 1 сьведчыць пра росквіт свабоды і грамадзянскіх правоў, блізкае да ідэальнага становішча. Пры гэтым важна адзначыць, што ацэнкі палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў не зьяўляюцца цалкам аўтаномнымі — немагчымая сытуацыя, калі адна краіна альбо тэрыторыя знаходзілася б у адзін год у катэгорыі 1 альбо 2 па паказьніку палітычных правоў і ў катэгорыі 6 па паказьніку грамадзянскіх свабодаў — гэта вынікае з самой сутнасьці прадмету.

Краіны, адзначаныя ў катэгорыі 1 па прыкмеце палітычных правоў, ажыццяўляюць свабодныя і справядлівыя выбары кіраўнічай улады на аснове вольнай канкурэнцыі плюралістычных палітычных групавак. Пры гэтым апазыцыя мае рэальную вагу і магчымасьць прыйсьці да ўлады. Меншасці маюць разумную ступень аўтаноміі, а ўся супольнасьць карыстаецца дабротамі самавызначэньня. За выключэньнем мікратэрыторыяў і карлікавых дзяржаваў у гэтых краінах назіраецца дэцэнтралізацыя ўлады. Жыхары краінаў і тэрыторыяў катэгорыі 2 маюць меншую ступень палітычных правоў з-за нэгатыўнага ўплыву і праяваў карупцыі, гвалту, дыскрымінацыі меншасцяў, замежнага ці вайсковага ўплыву на палітычны працэс. Гэтыя ж фактары могуць падрываць палітычныя правы ў краінах катэгорыяў 3, 4 і 5, прычым да іх могуць далучацца наступствы вайны, вайсковых пераваротаў, вырашальнай ролі манарха альбо аўтарытарнага кіраўніка, аднапартыйнага панаваньня. Аднак і ў гэтых краінах і тэрыторыях існуе магчымасьць ствараць і разьвіваць палітычныя партыі і квазі-палітычныя групы, ажыццяўляць народны ўплыў на ўрад. Гэтай магчымасьці пазбаўленьня грамадзяне краінаў, зьмешчаных у катэгорыю 6, якія кіруюцца вайсковымі хунтамі, аднапартыйнымі дыктатурамі, рэлігійнымі гіерархамі альбо адзінаасобнымі дыктатарамі. Гэтыя рэжымы дазваляюць толькі мінімальныя праявы палітычных правоў, такія як канкурэнтныя выбары ў мясцовыя органы кіраваньня альбо некаторыя ступені аўтаноміі ці прадстаўніцтва для меншасцяў. Пры гэтым дадзеныя краіны могуць знаходзіцца на раньняй альбо прыпыненай стадыі дэмакратычнага транзіту альбо мець характар асьвечанай манархіі з захаваньнем інстытуцыяў традыцыйнай альбо дынастычна-феадальнай дэмакратыі і кансультацыяў з палітычнымі суб'ектамі. Гэтакія інстытуцыі адсутнічаюць альбо фактычна ня дзейнічаюць у краінах, зьмешчаных пад адзнакай 7, дзе палітычныя правы не існуюць з-за надзвычай рэпрэсіўнага характару ўлады альбо істотных рэпрэсіяў,

абцяжараных грамадзянскай вайной. Часьцяком гэтыя тэрыторыі і дзяржавы адзначаныя надзвычайным узроўнем гвалту і фактычным кіраваньнем вайсковых камандзіраў у адсутнасьці рэальнай улады цэнтральнага ўраду.

Што датычыцца грамадзянскіх свабодаў, то тут таксама, згодна з адказамі на кантрольны сьпіс пытаньняў, краіны з катэгорыі 1 знаходзяцца ў стане, блізкім да ідэальнага. У гэтых дзяржавах усталяваны і ў агульных рысах выконваецца прынцып панаваньня закону, а грамадзяне вольныя ад залішняга ўмяшальніцтва дзяржавы ў прыватныя справы. Эканамічная актыўнасьць тут ажыццяўляецца вольна на падставе прынцыпу роўных магчымасцяў. У краінах катэгорыі 2 адчуваецца дэфіцыт тых ці іншых грамадзянскіх свабодаў, а краіны і тэрыторыі катэгорыяў 3, 4 і 5 абмяжоўваюць правы сваіх грамадзянаў праз увядзеньне цензуры, палітычны пераслед і чыненьне перашкодаў разьвіццю свабодных асацыяцыяў (гэтая дэрагацыя можа ажыццяўляцца як дзяржавай, так і недзяржаўнымі групамі са згоды альбо бяз згоды ўраду). У краінах шостага катэгорыі ў адной альбо некалькіх сфэрах свабоды грамадзянаў абмежаваныя радыкальна — сацыяльныя, рэлігійныя свабоды, а таксама свабода дзелавой актыўнасьці падлягаюць такой ступені дэрагацыі, што рэальна ня могуць разглядацца як наяўныя. Звычайна людзі ў гэтых краінах альбо тэрыторыях адчуваюць немагчымасьць самавыяўленьня і стварэньня недзяржаўных аб'яднаньняў, там амаль заўжды ёсьць палітычныя зьяволеньня і іншыя праявы палітычных рэпрэсіяў. Краіны катэгорыі 7 ня маюць аніякай грамадзянскай свабоды. Гэтыя супольнасьці поўняцца пэрманэнтным і абгрунтаваным страхам рэпрэсіяў.

Агляд *Freedom in the World* характарызуе тую альбо іншую краіну як свабодную, часткова свабодную альбо несвабодную на падставе агульнага сярэдняга паказьніку палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў згодна з тымі катэгорыямі, якія ім нададзеныя (табліца 2).

Табліца 2

Сярэдняя лічба па стане палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў	Статус краіны
1–2,5	Свабодная
3–5,5	Часткова свабодная
5,5–7	Несвабодная

Мяжа паміж несвабоднымі і часткова свабоднымі краінамі, якая палягае на лічбе 5,5, мае хісткі

характар: краіна альбо тэрыторыя, якая мае рэйтынг палітычных правоў 6 і рэйтынг грамадзянскіх свабодаў 5 (альбо мае рэйтынг палітычных правоў 5 і рэйтынг грамадзянскіх свабодаў 6), можа быць ацэненая і як часткова свабодная, і як несвабодная. У гэтых выпадках канчатковы статус вырашаецца зыходзячы з агульнай сумы першапачаткова набраных пунктаў па абодвух паказчыках: краіны зь лікам 0–33 пунктаў вызначаюцца як несвабодныя, зь лікам 34–67 пунктаў — як часткова свабодныя. Часцяком тут можна заўважыць залежнасць ад канкрэтных палітычных абставінаў: напрыклад, Ліван, які меў аднолькавую лічбавую катэгорыю 6 і 5 (у сярэднім — 5,5) у 1994 і ў 1995 гг., быў спачатку ацэнены як часткова свабодны, а пасля таго як ягоны парламэнт беспадстаўна працягнуў тэрмін кадэнцыі прэзідэнта — як несвабодны. У некаторых (выключных) выпадках можа перасоўвацца і мяжа «свабодны — часткова свабодны» — тут пры сярэднім рэйтынгу 3 краіна можа патрапіць у катэгорыю свабодных.

З выкладзенага відавочна, што папулярныя і шырока распаўсюджаныя ў прэсе вынікі даследаванняў *Freedom in the World* не павінны гэтак шмат увагі надаваць адзнакам «свабодны», «часткова свабодны», «несвабодны». Заўжды павінная ўлічвацца розніца паміж паказчыкамі палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў, а сапраўдныя вынікі даследавання ўтрымліваюцца не ў размеркаванні краінаў па сямі катэгорыях (якія носяць збольшага валонтарэсцкі характар), а ў колькасці набраных пунктаў па кожнай з дзвюх лінейек паасобку (якія прадстаўляюць сабой ацэнку таго, што адбываецца ў рэальным свеце). Асабліва гэта датычыцца тых выпадкаў, калі краіны займаюць прамежковую пазыцыю ў рэйтынгу *Freedom House*.

Дадзеная мэтадалёгія не разглядае дэмакратыю як статычную канцэпцыю, і даследнікі прызнаюць, што дэмакратычная краіна не абавязкова патрапіць у катэгорыю свабодных. Дэмакратыя можа быць звязаная з уціскам свабодаў — і такія дзяржавы як Калумбія альбо Шры-Ланка трапляюць у катэгорыю часткова свабодных краінаў. Некаторыя дзяржавы, якія вагаюцца ад вайсковага да грамадзянскага кіравання альбо няцалкам здзейснілі пераход да лібэральнай дэмакратыі (такія як Гватэмала) таксама трапляюць у катэгорыю часткова свабодных. Сама гэтая катэгорыя выклікае ў даследнікаў пытанні і прымушае займацца вытворчасцю дадатковых тэрмінаў, такіх як «паўдэмакратыя» альбо «фармальна дэмакратыя», для характарыстыкі тых рэжымаў, якія зьяўляюцца дэмакратычнымі па форме, але не па змесце.

Неадзначная і катэгорыя «свабодны», паколькі яна не азначае, што грамадзяне дзяржавы маюць дасканалую свабоду і не сутыкаюцца ў гэтай сфэры з сур'ёзнымі праблемамі. Таму *Freedom House*, заклапочаны пытаньнямі выканання правоў чалавека, звяртае пільную ўвагу на стан грамадзянскіх свабодаў і дэмакратыі ў тых краінах, якія з года ў год характарызуюцца ў аглядзе *Freedom in the World* як свабодныя. Высокая ацэнка з боку *Freedom in the World* альбо паляпшэнне ацэнкі ня сьведчаць пра тое, што барацьба за правы і свабоды дасягнула поспеху і мусіць быць скончаная. Аднак відавочна, што пры аналізе стану свабоды ў глабальным памеры даследнік мусіць прыкласці шмат намаганняў для таго, каб ацэньваць культуру і грамадзтва, якія надзівадалёка адстаяць адно ад другога, каб вымяраць у межах адной шкалы такія розныя зьявы, як свавольства адзінаасобнага традыцыйнага манарха і магчымасць выбару эфэктыўнага сродку з'та-назіі. Таму змест агляду *Freedom in the World* павінен выкарыстоўвацца ня як паказчык сьпеласці грамадства альбо перавагі аднаго рэжыму над іншым, а як сродак для заахвочвання павелічэння палітычных правоў і пашырэння межаў грамадзянскіх свабодаў ува ўсіх краінах сьвету. Менавіта дзеля гэтай мэты служаць вынікі іншых даследаванняў *Freedom House*, зьмешчаныя ў штогодніках *Nations in Transit* і такіх выданнях, як *Countries at the Crossroads*.

***

Крытыка мэтадалёгіі, якая выкарыстоўваецца *Freedom House* ў аглядзе *Freedom in the World*, а таксама кладзецца ў аснову іншых даследаванняў, што праводзяцца гэтай арганізацыяй, разгортваецца па некалькіх напрамках. З аднаго боку, мы маем вялізную плыню крытычных адзнакаў, якія выкліканыя папросту відавочнай незадаволенасцю адмоўнымі ацэнкамі, выстаўленымі ў дачыненні да некаторых краінаў. Такая крытыка носіць выразны палітызаваны і спекулятыўны характар. Ня варта браць пад увагу тыя выпадкі, калі гэтая крытыка зыходзіць з тых краінаў, што перажываюць пэрыяд пераходу да дэмакратыі, і непаразумыя, выкліканыя неадзначнай ацэнкай тых абставінаў, якія гэты пераход суправаджаюць — такая крытыка не скіраваная на мэтадалагічныя падмуркі даследавання, а хутчэй звязаная са спрэчнай інтэрпрэтацыяй тых альбо іншых дадзеных (для шматлікіх постсацыялістычных дзяржаваў гэта становішча меншасцыя і падзеі ў сэпаратысцкіх рэгіёнах).

Сярод крытыкі дадзеных даследаванняў не апошнюю ролю адыгрываюць заўвагі пра тое, што

іх вынікі выкарыстоўваюцца для абгрунтавання нападка на некаторыя краіны, якія праводзяць палітыку, незалежную ад волі дзяржаваў-лідэраў — маўляў, гэта ўсяго толькі зброя ў руках ураду Злучаных Штатаў. Сапраўды, цяжка казаць пра тое, што Злучаныя Штаты як дзяржава заўжды і паўсюль падтрымліваюць сілы свабоды і дэмакратыі супраць сілаў несвабоды і дыктатуры. Таму такія абвінавачанні часткова апраўданыя, і лёзунгі свабоды (і ацэнкі, выстаўленыя *Freedom House* той альбо іншай краіне) часам выкарыстоўваюцца ў якасці абгрунтавання палітыкі ЗША, якая сапраўды грунтуецца на менш альтруістычных інтарэсах. Аднак адначасова нельга не прызнаць, што ўвогуле, калі наўпрост не закранутыя іншыя складнікі амэрыканскіх інтарэсаў, калі ў далёкай краіне зацікаўленасці ў нейкім палітычным аспэктэ няма, амэрыканская адміністрацыя паслядоўна выступае за дэмакратыю і свабоду — пры ўсіх астатніх роўных. Такім чынам, Амэрыка заўжды абстрактна за дэмакратыю — а ў выпадках, калі ўмешваюцца нейкія іншыя пераменныя, сытуацыя ў дачыненні да канкрэтнай краіны можа быць пераасэнсаваная. Дэмакратыя і свабода ў сьвеце ёсць прынцыпам, аднак гэты прынцып можа быць парушаны ў выніку супярэчанняў зь імператывам нацыянальнай бяспекі.

Парадаксальна, але прыкладна такая самая лёгкіка, толькі не на знешнепалітычным накірунку, а на ўнутрыпалітычнай арэне, хаваецца ў дзеяньнях шматлікіх дыктатарскіх рэжымаў — яны ў прынцыпе, абстрактна, пры ўсіх іншых роўных умовах, выступаюць за свабоду, але ў дадзены момант ахвяруюць ёю — ці то дзеля захавання сувэрэнітэту дзяржавы, ці то дзеля росквіту эканомікі, ці то дзеля іншых абставінаў нацыянальнай бяспекі. І апраўданьне гэтых крокаў заўжды амаль тое ж самае, як і апраўданьне амэрыканскай палітыкі па падтрымцы аднаго дыктатара супраць іншага. «Гэта на карысьць нашых нацыянальных інтарэсаў, а пасля (пасля гвалтоўнага дасягненьня этнічнай гамагеннасьці, пасля вырашэньня праблемаў у народнай гаспадарцы, пасля фармаваньня цывілізаванай палітычнай сыстэмы, пасля замірэньня меншасьцяў і г. д.) мы зоймемся пабудовай дэмакратыі», — кажуць праціўнікі дэмакратыі ўва ўсім сьвеце. І толькі адзінкі зь іх наважваюцца сьвядома адмаўляць каштоўнасьці свабоды.

Але ў гэтай крытычнай плыні існуе элемент, зьвязаны з аспрэчваньнем самой сутнасьці гэтай мэтадалёгіі — з успрыняцьцем лібэральнай дэмакратыі як сусьветнага і прынятага стандарту дэмакратыі. Сапраўды, у дадзеных дасьледаваньнях выкарыстоўваецца ня толькі стандартны кошык правоў і свабодаў, зафіксаваны ва Ўсеагульнай

дэкларацыі правоў чалавека, але таксама выкарыстоўваецца і адзінае тлумачэньне гэтага дакумэнту, якое мае выразнае заходняе паходжаньне і палягае ў рэчышчы лібэральнага разуменьня дэмакратыі. На самой справе, калі Ўсеагульная дэкларацыя правоў чалавека прымалася, калі прымаліся адпаведныя ёй Міжнародны пакт аб грамадзянскіх і палітычных правах і Міжнародны пакт аб эканамічных і сацыяльных правах, урады краінаў незаходняй культуры падтрымлівалі гэтыя дакумэнты, зыходзячы зусім зь іншых ідэяў, на якіх трымаецца іх сёньняшняе тлумачэньне.

Такім чынам, было б памылкай зводзіць разуменьне палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў да нейкага нарматыўнага падмурку — гэта хутчэй хітрасьць з боку дасьледнікаў, якая мае на ўвазе павысіць статус вынікаў дасьледаваньня. Рэальна прадстаўленая мэтадалёгія дазваляе атрымаць ня нейкі вывераны «фізычны» паказьнік памеру свабодаў, а ўсяго толькі іх ацэнку з пункту гледжаньня лібэральнага сьветапогляду. На самой справе вынікі гэтых дасьледаваньняў не зьяўляюцца аб'ектыўнымі ў тым сэнсе, у якім гэта разумее клясычная навука, а прадстаўляюць сабой толькі погляд на сьвет (і на сябе ў сьвеце) з боку лібэральнага Захаду.

Успрыняцьце дадзенай мэтадалёгіі і атрыманых пры яе дапамозе вынікаў як аб'ектыўных, навуковых ацэнак таксама сутыкаецца з той цяжкасьцю, якая абумоўленая яе імкненьнем да дакладнага аналізу. Маючы за аснову нязьменны кошык правоў і свабодаў (заснаваны на стабільных дакумэнтах), сама мэтадалёгія карэктуюцца. Зьмяняецца яе квантыфікаваны вынік, а ў гісторыі застаюцца толькі характарыстыкі — свабодная, не-свабодная, часткова свабодная. Гэта зьніжае прадуктыўнасьць аналізу вынікаў дадзеных дасьледаваньняў у доўгатэрміновай пэрспэктыве — ад розьненьне ў спосабе атрыманьня вынікаў за пэўны год часьцяком некрытычна ня ўлічваецца. У такіх выпадках магчымыя недарэчныя выпадкі, калі, напрыклад, Савецкі Саюз у 1988 г. меў рэйтынг свабоды 7, у той час як у 1979–1981 гг. — рэйтынг 6, што па ідэі павінна было б сьведчыць пра значнае пагаршэньне становішча з палітычнымі правамі і грамадзянскімі свабодамі. Мэтадалёгія і тэхнікі падліку зьмяняюцца, і пра гэта ня варта забывацца.

Таксама ня трэба забывацца пра тое, што рэйтынгі *Freedom in the World* у дачыненні да кожнай краіны павінныя выкарыстоўвацца з улікам колькасьці пунктаў, набраных па той альбо іншай групе пытаньняў. У ідэале заўжды трэба разглядаць асобна ўзровень свабоды слова, канфэсійныя свабоды, магчымасьць зьмены ўлады палітычным

шляхам і іншыя пытаньні. Абагульнены характар рэйтыngu *Freedom in the World* часьцяком спакушае да ягонага некрытычнага ўспрыняцьця як «ідэальнай вагі свабоды», што ня ёсьць слушным — як усякі сінтэтычны паказьнік, гэта толькі вэктар, які ня можа ўлічвацца самастойна, без разгляду ягоных складнікаў. У іншым выпадку такая ацэнка застаецца ўсяго толькі палітычнай ацэнкай адпаведнасьці ідэальнай (і няіснай) лібэральнай дэмакратыі. Гэта прыводзіць да страты таго пазытыўнага зместу, які ўтрымліваецца ў выкладзенай мэтадалёгіі, да інфляцыі свабоды. Павелічэньне сярэдняга рэйтыngu свабоды па плянеце з 4,46 ў 1975 г. да 3,33 у 2003 г. азначае, што мы жывем у самыя свабодныя часы з моманту пачатку рэгулярных назіраньняў. Гэта рэкордная адзнака — свабоды ў сьвеце зараз болей, чым калі-небудзь раней.

Для сапраўднага разуменьня выстаўленых, напрыклад, Беларусі адзнакаў неабходна зьвяртацца да матэрыялаў з *Nations in Transit*, якія зь цягам часу робяцца менш арыентаванымі на колькасны паказьнікі і хутчэй набліжаюцца да якасьцяў аналітыкі сучаснага палітычнага працэсу (гэта найбольш заўважна ў матэрыялах па Беларусі, але мае дачыненне да матэрыялаў і па іншых краінах). Калі ж браць лічбавыя паказьнікі *Freedom in the World*, то Беларусь дэманструе найгоршую дынаміку зьменаў у сваім рэгіёне (табліца 3):

Табліца 3

Год	Паказьнік стану палітычных правоў	Паказьнік стану грамадзянскіх свабодаў	Катэгорыя
1991	4	4	Часткова свабодная
1992	4	3	Часткова свабодная
1993	5	4	Часткова свабодная
1994	4	4	Часткова свабодная
1995	5	5	Часткова свабодная
1996	6	6	Несвабодная
1997	6	6	Несвабодная
1998	6	6	Несвабодная
1999	6	6	Несвабодная
2000	6	6	Несвабодная
2001	6	6	Несвабодная
2002	6	6	Несвабодная
2003	6	6	Несвабодная

Заўважым, што згодна зь іншымі мэтадалёгічнымі мадэлямі, якія выкарыстоўваюцца *Freedom House*, Беларусь таксама дэманструе ўстойліва адмоўную дынаміку (пры разглядзе колькасьці набраных пунктаў па розных пытаньнях заўважнае найбольш істотнае пагаршэньне паказьнікаў у пэрыяд з 1996 г.).

Сярод канцэпцыяў, натхнёных мэтадалёгіяй *Freedom House*, варта вылучыць мадэль, распрацаваную амэрыканскім дасьледнікам А. Матэлем. На ягоную думку, у межах распрацаванага *Freedom House* мэтадалёгічнага падыходу больш зручна ацэньваць зусім не свабоду, а ўзровень не-свабоды. Зыходзячы з гэтай ідэі, А. Матэль распрацаваў «кумулятыўны рэйтынг не-свабоды», прызначаны адмыслова для ацэнкі вынікаў дэмакратычных рэформаў. Гэты рэйтынг больш дынамічны, больш арыентаваны на аналіз сучасных працэсаў, улічвае большую колькасьць пераменных.

Плюсам мэтадалёгіі *Freedom House* зьяўляецца тое, што ацэнцы падлягаюць не структурныя альбо працэдурныя перадумовы дэмакратызацыі, а яе вынікі. Наяўнасьць такіх неадназначных катэгорыяў ацэнкі, як «свабода», «права», пераадоўваецца тым, што большасьць пытаньняў будзеца па схеме: «Ці ёсьць рэальная магчымасьць для...» Напрыклад, пытаньне пра магчымасьць зьмены кіраўнічага ўраду шляхам выбараў вырашаецца не на аснове абстрактных экспертных ацэнак сучаснага палітычнага працэсу, а на падставе рэальнага факту зьмены ўраду: параза кіраўнічай групойкі на прэзыдэнцкіх выбарах у Беларусі і прыход да ўлады апазыцыйнага кандыдата ў прэзыдэнты ў 1994 г. адразу пазытыўным чынам паўплывала на ацэнку палітычных правоў у Беларусі з боку *Freedom House* — нашая краіна атрымала катэгорыю 4 (раней толькі пад уплывам распаду Савецкага Саюзу ў 1991 і 1992 гг. Беларусь магла ганарыцца такога ўзроўню адзнакай).

Адначасова варта адзначыць, што ў межах ацэнак *Nations in Transit* нельга разважаць пра сам працэс дэмакратычнага транзыту — звычайныя для гэтага працэсу цыклі ўстаноўчых выбараў і выбараў расчараваньня, а таксама іншыя працэдурныя аспекты транзыту не адлюстраваныя ў выніковых дадзеных. Для такога кшталту разважаньняў неабходна ўлічваць вынікі дадатковых дасьледаваньняў краінаў пераходу.

Увогуле трэба адзначыць, што Беларусь і беларускі выпадак транзыту знаходзіцца на пэрыфэрыі ўвагі большасьці дасьледнікаў. Амэрыканская паліталёгія і тэорыя міжнародных адносінаў зьяшчае Беларусь недзе ў маргіналях — далёка

пасья такіх былых савецкіх рэгіёнаў, як Прыбалтыка, Каўказ, Сярэдняя Азія і тым больш Украіна. Беларусь — чорная дзірка амэрыканскай паліталёгіі. ЗША, вядучая дзяржава сьвету, адчувае відавочны недахоп дадзеных па разьвіцьці нашай краіны, бо знакавыя крыніцы палітычнай інфармацыі Злучаных Штатаў надаюць нашай краіне вельмі мала ўвагі. Таму значэньне вынікаў дасьледаваньняў, што ладзяцца *Freedom House*, пераацаніць немагчыма.

Выкарыстаныя крыніцы:

Belarus // Nations in Transit. — 1998. — P. 102–123.

Country reports on human rights practices for 2000. — Washington, U. S. Government printing office, 2001. — 2858 p.

Explanatory Notes // Nations in Transit. — 2002. — P. 9–12.

Freedom in the Middle East and North Africa: Freedom in the World Special Edition. — N. Y., Freedom House Survey Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. — 80 p.

Freedom in the World 2004. Gains for Freedom Amid Terror and Uncertainty. — N. Y., Freedom House Survey

Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. — 720 p.

Freedom in the World 2003: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. — N. Y., Freedom House Survey Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. — 720 p.

Karatnycky A. Nations in Transit: From Change to Permanence // Nations in Transit. — 1998. — P. 3–20.

Karatnycky A., Repucci S. At the crossroads of reform and repression // Countries at the Crossroads. — 2001. — P. 1–8.

Kuzio T. Belarus // Nations in Transit. — 2001. — P. 100–111.

Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy, vol. 7, № 1. — P. 14–33.

Methodology // Nations in Transit. — 2003. — P. xi–xix.

Motyl A. Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future // Nations in Transit. — 2001. — P. 36–44.

Rohozinska-Michalska J. Belarus // Nations in Transit. — 2004. — P. 124–142.

Rose R., Shine D. C. Democratization Backwards: the problem of third-wave democracies // British Journal of Political Science. Vol. 31, № 2 (april 2001). — P. 331–354.